

O PRAVAŠTVU U ISTRI I NA KVARNERSKIM OTOCIMA KRAJEM 60-IH I POČETKOM 70-IH GODINA 19. STOLJEĆA

Petar Strčić

Uobičajilo se u nas pisati da pravaštvo prodire u Istru i na Kvarnerske otoke¹ s pojavom mlađe, školovane, druge generacije hrvatskih političara; prema tim mišljenjima vremenski je ta granica početak 80-ih godina, kada mlađi naraštaji preuzimaju u svoje ruke vodeće pozicije organiziranoga političkog pokreta Hrvata u Istri i na Kvarnerskim otocima.² Po uzoru na ta stajališta, koja su izražavana bez dokumentiranih dokaza, i u najnovije se vrijeme deciderano ponavlja: »Prve pravaške orijentacije pokazaće se u Istri kada posle 1883. u Istarski sabor ulaze predstavnici mlađe generacije.«³

To nije točno; počeci pravaštva u Istri i na Kvarnerskim otocima i kao misao i kao praksa mogu se — koliko mi je za sada poznato — registrirati već desetak godina ranije, točnije rečeno — krajem 60-ih, a intenzivnije početkom 70-ih godina 19. stoljeća; to su prve uočljivije pojave pravaštva izvan Banske Hrvatske. U nas se sve donedavno nije veća pažnja posvećivala mogućnosti

¹ Nemoguće je promatrati život Istre u 19. st. odvojeno od života na Kvarnerskim otocima. Ne samo zbog toga što su od 1822. do 1918. god. sačinjavali jednu administrativno-upravnu cjelinu u okviru cislajtanijskog dijela Habsburške monarhije; Kvarnerski otoci bili su, između ostalog, u nekim razdobljima 19. st. najsnažnija središta političkih zbivanja u cijeloj pokrajini, a pojedini Boduli — kako na talijanaško-talijanskoj tako i na hrvatskoj strani — vodeći članovi političkih pokreta i glavni subjekti u povijesti i Istre i Kvarnerskih otoka.

² Usp. Matko Rojnić, Vjekoslav Spinčić, Istra V, 22, Zagreb, 2. VI 1933. i Hrvatski narodni preporod u Istri, *Narodno sveučilište*, III, 2—3, Zagreb 1957, str. 220; Istra i Slovensko primorje. Borba za slobodu kroz vjekove. Beograd 1952, str. 80—81 i 210—211; Mirjana Gross — Dragovan Šepić, Stranke političke. Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 175—176.

³ Milorad Ekmečić, Istorija Jugoslavije, Beograd 1972, str. 312. Usp. i Petar Strčić, Primjedbe na tekst o Istri u drugoj polovici XIX st. u »Prosvetinoj« Istoriji Jugoslavije. *Časopis za suvremenu povijest*, V, 1, Zagreb 1973, str. 208. Neki pisci ne uzimaju u obzir pravaške orijentacije mlađe generacije (Berislav Lukić, Borba za ravnopravnost hrvatskog jezika u Istarskom saboru. *Jadranski zbornik* II, Rijeka-Pula 1957; Božo Milanović, Hrvatski narodni preporod u Istri I i II, Pazin 1967. i 1973). Štoviše, Milanović izričito tvrdi da se Spinčić i Laginja nisu »uplitali u pravašku politiku u Hrvatskoj. U Istri nisu pravaštvo spominjali« (*Pazinski memorijal* 3, 1971, str. 272; usp. odgovore Zvana Črnje i Petra Strčića u istom *Memorijalu*, str. 277—278 i 283—284).

tako ranih pojava pravaštva u Istri i na Kvarnerskim otocima.⁴ Osim toga, pravaštvo se u tom kraju javlja u specifičnim uvjetima, ono ima i svoje karakteristike; te značajke primjetne su već i u počecima njegova razvoja u spomenutom, najzapadnijem dijelu hrvatskih zemalja. Ova je radnja prilog razjašnjavanju te problematike te, općenito, počecima pravaštva u Istri i na Kvarnerskim otocima.

1.

Upravo na razmeđu desetljeća, porečko-puljski biskup dr Juraj Dobrila⁵ plastično je, u nekoliko riječi, ocrtao stanje u kojem su se nalazili Hrvati Istre. Dne 22. studenog 1869. god. pisao je Baltazaru Bogišiću:⁶ »(...) Ah, moj dragi Gospodine! mi ovdje pogibamo. Ko nas nije mogao na svoju pretvoriti, taj nas je sad bacio u ždrijelo svojega i našega dušmanina.«⁷ U siječnju 1870. god. Dobrila je pisao Antunu Karabaiću:⁸ »Naša braća pogiba, tišću ju od dvije strane uprav kao klišči; gore nego sada njeje nam još nikad bilo.«⁹

To je doba kada gospodarski položaj¹⁰ golemoj većini stanovništva Istre i Kvarnerskih otoka, dakle, Hrvatima, seljacima, nije dopuštao da izmijene svoj status najnižih u tadašnjem društvu. Nešto neznanje,¹¹ a mnogo više polukolonatski odnosi, zatim porezi i lihvarjenje,¹² uzrokom su da gospodarstvo nije na-

⁴ Prvi su potanje na to upozorili Mirjana Gross, Značaj prvih deset godišta »Naše Sloge« kao preporodnog lista. *Pazinski memorijal* 3, 1971, na više mjesta, i Povijest pravaške ideologije. Zagreb 1973, str. 200—201, te Petar Strčić, Stogodišnjica kalendara »Istran«. *Kalendar Jurina i Franina za 1969*, Rijeka 1968, str. 32 i dalje, *Kalendar »Istran« za 1870. godinu*, i. izd. za 1970, Rijeka 1969, str. 33 i dalje, te u drugim Strčićevim tekstovima.

⁵ O Jurju Dobrili usp. Carlo de Franceschi, *Memorie autobiografiche con prefazione, note e appendici. Estratto dall' Archeografo triestino* XII, serie III, Trst 1926, str. 191 i dalje, te na drugim mjestima; B. Milanović, *Hrvatski narodni preporod I*, n. dj., str. 211 i dalje.

⁶ Ivan Strohala, Dr. Valtazar Bogišić. *Ljetopis JAZU* za g. 1908, 23, Zagreb 1909, str. 80—140.

⁷ Ante Marinović, Neobjavljeno pismo biskupa Dobrile Dru Baldu Bogišiću. *Riječka revija* I, 3, 1952, str. 167; Ivo Perić, Valtazar Bogišić i njegove veze sa istaknutim narodnjacima u vrijeme narodnog preporoda. *Dubrovnik* 3—4, 1962, str. 75—76.

⁸ Matko Mandić, Antun Karabaić. *Naša Sloga* XXXIX, 4, Pula, 25. I 1906, str. 1; Petar Strčić, Pismo Antuna Karabaića Dinku Viteziću uoči parlamentarnih izbora u Istri 1873. godine. *Istarski mozaik* 3—4, Pula 1966, str. 159—164.

⁹ Matko Mandić, Tri pisma biskupa Dobrile. *Veliki Ćiril-Methodski kalendar za 1907*, I, Zagreb, str. 15; Petar Strčić, Inicijative i pripreme za pokretanje prvog hrvatskog lista za Istru u XIX stoljeću. *Jadranski zbornik* VII, Rijeka-Pula 1969, str. 520.

¹⁰ Etores Poropat, Gospodarski razvitak. U: *Istra, prošlost, sadašnjost*. Zagreb 1969, str. 200—202; Josip Roglić, Geografski položaj i društveno valoriziranje. Na i. mj., str. 12—13.

¹¹ Usp. pouke u kalendaru »Istran« za 1869. i 1870, te u listu *Naša Sloga*.

¹² Zvane Črnja, Uloga ezonera u zaoštavanju nacionalnog sukoba u Istri. U: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*. Zbornik, Zagreb 1969, str. 334—347.

predovalo. Industrija je u začecima, željezničke se prometnice tek grade, o turizmu se tek govori; nade daju pomorstvo i brodogradnja, ali i to samo na Lošinj¹³. Talijanska je građanska klasa razvijena (uz jake feudalne elemente), ona se i obnavlja, uglavnom priljevom obogaćenih Hrvata-seljaka, pretvara se u talijanaško-talijansku grupaciju, koja u svojim rukama drži sve gospodarske, političke, kulturne i prosvjetne pozicije;¹⁴ istodobno te snage jačaju i iredentistički pokret.¹⁵ Hrvatsko se građanstvo kao klasa tek rađa, ali ostaje sitno i nerazvijeno. Njegovi predstavnici, a ujedno i predstavnici većine pučanstva Istre i Kvarnerskih otoka, u Istarskom su saboru vrlo malobrojni.¹⁶

Usprkos svemu tome, kraj šezdesetih i početak sedamdesetih godina 19. st. za pučanstvo Istre i Kvarnerskih otoka, osobito za njegov hrvatski dio, u mnogo čemu su prijelomni. Osobito se to ogleda na polju prvih pokušaja stvaranja zametaka organiziranoga političkog pokreta Hrvata — preko djelovanja spomenutog Jurja Dobrile i ono nekoliko zastupnika u Istarskom saboru od 1861. god. dalje, preko dvogodišnjeg izdavanja prve periodike na hrvatskom jeziku — kalendara »Istran«, preko priprema i početaka izdavanja prvog lista za Hrvate Istre i Kvarnerskih otoka — tršćanske »Naše Sloge« (od 1870. god. dalje). Ovoj aktivnosti, zatim, treba pribrojiti i organizacijski napor i posljedice prvog hrvatskog političkog masovnog skupa — tabora kod Kastva, koji pada u 1871. godinu, a zatim i uspješne rezultate velike izborne borbe za Carevinsko vijeće 1873. godine, te osnivanje prve organizacije — prosvjetne »Bratovštine hrvatskih ljudi za Istru« u Kastvu 1874. godine.¹⁷

¹³ B. Milanović, Hrvatski narodni preporod, n. dj., str. 301 i dalje; Branko Kojić, Razvitak turizma na otoku Lošinj^u. *Anali Jadranskog instituta JAZU I*, Zagreb 1956, str. 205 i dalje; Radojica Barbalić, Pomorstvo Istre. U: *Pomorski zbornik I*, Zagreb 1962, str. 1526—1528, i Udio pomoraca Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja u narodnom preporodu. U: Hrvatski narodni preporod, n. izd., str. 444—451.

¹⁴ O talijanaško-talijanskom problemu u Istri i na Kvarnerskim otocima usp., na primjer, Zvane Črnja, Matko Laginja. *Odvjetnik XVIII*, 9, 1968, te Petar Strčić, O nekim nacionalnim problemima u Istri i na Kvarnerskim otocima u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. *Zbornik Znanstveni skup posvećen Miji Mirkoviću*, Pula 1972, str. 212—213.

¹⁵ Srećko Vilhar, Družbene korenine italijanskoga iredentizma v Istri. *Istarski historijski zbornik I*, Kopar 1953, str. 69—100; Angelo Vivante, Iredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti Austro-Italiani. Casa editrice »Giulia« 1945, str. 71 i dalje.

¹⁶ Fran Barbalić, Prvi istarski sabori (1861—1872). *Rad JAZU V*, 300, Zagreb 1954, 281—429.

¹⁷ Usp., na primjer, B. Milanović, n. dj., radove u spomenutom zborniku *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Vinko Rubeša, Spomenica dvadesetpetogodišnjice hrvatske čitaonice u Kastvu. (Prve hrvatske čitaonice u Istri), Trst 1892, te osim navedenih članaka u prethodnim bilješkama još i ove radove Petra Strčića: Počeci organiziranog političkog pokreta u Hrvata u Istri, *Jugoslavenski historijski časopis 4*, Beograd 1969, str. 96—99, i *Istarski mozaik VII*, 6, Pula 1970, str. 65—71. Da li su Josip Juraj Strossmayer i Dinko Vitezić učestvovali u osnivanju prvog hrvatskog lista za Istru. *Istarski mozaik 1—2—3*, Pula 1968, Mijo Mirković i počeci hrvatskog narodnog preporoda u Istri i na Kvarnerskim otocima u XIX stoljeću. *Historijski zbornik XXV—XXVI*, Zagreb 1972—73. Oko pokretanja »Naše Sloge«. *Pazinski memorijal 1*, 1970, Prvi tabor Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka (Rubeši u Kastavštini 1871), Rijeka 1971, Prvi hrvatski tabor u Istri i na Kvarnerskim otocima. *Pazinski memorijal 2*, 1971. i (u suradnji s Mihovilom Bolonićem) Zapisnici sjednica i skupština »Hrvatske čitaonice« u Vrbniku 1871—1929. Krk 1971.

Već iz ovog letimičnog nabranjanja očito je da su — pored »klišci« koja spominje Dobrila — znatni bili i rezultati napora koji su uloženi u početke organiziranog političkog okupljanja Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća.

Gotovo istodobno, u Hrvatskoj su se oblikovale dvije hrvatske nacionalne integracijske ideologije, ona Strossmayera i Račkoga, te ona Starčevića i Kva-ternika.¹⁸ Obje su presudno utjecale na razvoj prilika u Istri i na Kvarnerskim otocima — manje na razvoj teoretskih razmišljanja, a više na neposrednu poli- tičku praksu.¹⁹

2.

Pojava pravaštva 60-ih i njegov razvoj početkom 70-ih godina ne mogu se za sada pratiti ravnomjerno u cijeloj pokrajini; međutim, u Kastavštini vezana je velikim dijelom za početke javne aktivnosti studentske i đачke omladine. Uz to, širenje pravaške ideje u ovom dijelu Istre, čini mi se, najuže je bilo vezano najprije uz ime i djelovanje Matka Laginja, a zatim i grupe učenika i studenata koji su se školovali u Rijeci, Zagrebu, Gorici, Grazu, Beču i Pragu.

Laginja je od 1863. do 1871. god. išao u gimnaziju u Rijeci, nedaleko od svog rodnog mjesta Klane u Kastavštini. U njegovu izrastanju u pravaša već je tada²⁰ osim, bez sumnje, živog praćenja političkih prilika u Hrvatskoj opće- nito, osobitu ulogu odigrao Fran Jelačić, pravaš, prijatelj Vjekoslava Bacha, urednika »Hrvatske«, koji je zajedno s Kva-ternikom stradao kod Rakovice. Jelačić je polovinom 60-ih godina, kratko vrijeme, bio nastavnik u riječkoj gimnaziji; otpušten, nastavio je 1866. god. studije prava i filozofije u Grazu. No, pojedini učenici ostali su mu u vrlo dragoj uspomeni; među njima je bio i Matko Laginja, kojemu je prepustio odgojiteljsko mjesto sinova velikog župana Bartola Zmajića. Jelačić je niz godina održavao vrlo žive veze s Laginjom, pomažući mu u odgoju Zmajićeve djece; zapravo, očito je da je Jelačić više odgajao odgojitelja. Jelačić izričito traži od Laginja da se Zmajićeva djeca »čisto po hrvatski odgoje«, te: »Duša te dčce mora da postane čisto hrvatska.« No, očito je već samo iz ova dva citata da osim općih uputa o životu, Jelačić Laginju posebno uvodi u politički dio društvenog života. U početku postepeno, a onda sve otvorenije Jelačić upozorava Laginju na sudbinu hrvatskog naroda podijeljenog između više država i u razne pokrajine, na političke prilike u Hrvatskoj, na složenost problema što ih vladajuće političke sile ne mogu rije- šiti, ali može ih riješiti hrvatski narod sam ukoliko se osloni na vlastite snage, ili, kako je Laginja pisao: »Věrujte věru hrvatsku: ta nas jedino može spasiti.

¹⁸ Jaroslav Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća. Zagreb 1973, str. 74—75 i na dr. mj.; M. Gross, Povijest pravaške ideologije, n. dj., na više mj.

¹⁹ M. Gross, Značaj prvih deset godišta »Naše Sloge«, n. dj., str. 40 i dalje.

²⁰ Z. Črnja, Matko Laginja, n. dj., str. 220—221, datira Laginjin ulazak u hrvat- sku politiku tek od vremena kad se ovaj nalazio na studijama u Grazu, dakle, od 1874. dalje; s time je, proizlazi iz konteksta Črnjinih misli, Laginja započeo i svoju pravašku djelatnost. O M. Laginji usp. Petar Strčić, Nacrt za životopis Matka Laginja. U povodu 40-godišnjice smrti. Kamov XIX, Rijeka 1970, 1—2, str. 26—27, 3, str. 28—29, s popisom važnijih radova do tada objavljenih.

Hrvatstvo i zvězda, a drugo su sve lojenice svēće.« Jelačić je u tom smislu predavao već i u školi, on je i iz Graza, listovima, ili za praznika, osobnim razgovorima, utjecao na neke svoje bivše učenike, a osobito na Laginju.

Fran Jelačić je dobro primijetio da je taj mladić zarana počeo pokazivati snažnu volju, a zatim i želju upravo za političkim djelovanjem, ali je sve učinio da ta buduća štíćenikova aktivnost bude ostvarena na pravaškom programu. U tom smislu naročito je odlučno Jelačićevo pismo Laginji od 9. studenog 1867. godine; naime, na Laginjin upit, Jelačić mu je sada već sasvim otvoreno, vrlo opširno i potanko objasnio nacionalne dileme toga vremena, a posebno mu tumači problem »slavjanske uzajemnosti«, pitanje ilirstva, jugoslavenstva, srpstva i hrvatstva. Upućuje ga da treba braniti zakonita prava hrvatskog naroda, jer bez »našega hrvatskoga državnoga zakonitoga prava bili bismo cigani pravi pravcati, bili bismo bez domovine svoje...« — podvlači Jelačić.

Jelačić nije nasrtljiv, on očekuje da se Laginja sam odluči, da razmisli; traži i kasnije od njega da ponovno čita spomenuto pismo. No, Laginja je već riješio svoje dileme; on je osvojen, uvjereni je pravaš. Nestrpljiv je, želi akciju, no, Jelačić ga uporno zadržava, savjetuje mu da se čuva za buduće velike dane: »Veliš da Istra bude opet hrvatska. Nadam se i ja, samo ako vi mladji budete Hrvati, apoštoli u tim partibus infidelium.«²¹ Ipak, Laginja ne može mirovati. Poučavajući Zmajićevu djecu, on u njegovoj kući dolazi u dodir s dosta političara, pažljivo sluša razgovore, razmišlja o njihovim sadržajima, o riječima i radu tih političara; uči i sam, osobito hrvatsku povijest, čita »Hrvatsku« na koju su gimnazijalci pretplaćeni, te Starčevićev »Razvod istrianski od 1325.«, svađa se s Riječanima dokazujući im da je Hrvat, prepun je hrvatstva u smislu pravaškog učenja. »Bog i domovina, te dvē reči me mogu spasiti«, ističe Laginja u veljači 1868. godine.²² Ne sustaje od pomisli na akciju i — bez Jelačićeva znanja, što izaziva njegovu srdžbu²³ — surađuje u kalendaru »Istran« za 1870. godinu.

3.

Pokušaj da istarski Hrvati dobiju svoje samostalno glasilo²⁴ datira u kraj pedesetih godina.²⁵ No, tek deset godina kasnije, prateći oživljavanje rada tu i tamo po tadašnjoj Istri, Juraj Dobrila odlučio se na štampanje prve hrvatske periodike u Istri i na Kvarnerskim otocima — kalendara »Istran«. Objavljena su, doduše, samo dva godišta, za 1869. i 1870. godinu,²⁶ ali to je — uz osniva-

²¹ Petar Strčić, Pisma Frana Jelačića Matku Laginji (1866—1871), u rukopisu. O F. Jelačiću v. Antun Čuvaj, Porodica Jellacicha; njezino prosvjetno i dobrotvorno djelovanje. Zagreb 1913. str. 13.

²² Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Rukopisi (dalje: SKZ), R 6261, Dnevnik Matka Laginje (dalje: DML), 25. II 1869.

²³ P. Strčić, Pisma Frana Jelačića, n. rkp.

²⁴ U Trstu su već 1849, odnosno 1850. god. izlazili »Slavjanski Rodoljub«, odnosno »Jadranski Slavjan« (Petar Strčić, Novinstvo Hrvata u Istri do 1947. godine. *Istarski mozaik* 4, Pula 1968, str. 211).

²⁵ August Pirjevec, Škof Juraj Dobrila buditelj hrvatskoga kmeta v Istri, Dva Dobrilovi pismeni Bleiweisu. *Jadranski koledar za 1937*, Zagreb, str. 91.

²⁶ Ponovno sam ih objavio — bez kalendarskog dijela — u povodu njihove 100-godišnjice; usp. bilj. 4.

nje čitaonica — najznačajniji pothvat Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka krajem 60-ih godina. Upravo pojava toga kalendara omogućila je da se već u počecima pojave štampane periodike Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka, u počecima organiziranoga političkog pokreta tog naroda uopće, javno pojave i prve pravaške misli.

Naslov pjesme Dubrovčanina Mede Pucića²⁷ — »Oj Slavjansko liepo ime« — donekle već govori o idejnom krugu u kome su se kretali sastavljači prvog »Istrana«. Taj se krug očitovao kao jugoslavenski, štrosmajerski, pisci članaka — osim Pucića — za sada su mi poznati Juraj Dobrila, Petar Studenac — jedan od rijetkih poznatih »Iliraca«,²⁸ te urednik Slovenac Fran Ravnik.²⁹ Iako je Ravnik i dalje ostao urednik, drugi svezak »Istrana« već ne pokazuje cjelovit jugoslavenski karakter. Naime, Ravnik je održavao dobre veze sa svojim nekadašnjim učenicima u Kastvu,³⁰ pa je neke od njih pozvao na suradnju; priloge su dali Vjekoslav Spinčić, Vinko Zamlić, Ivan Lučić i Matko Laginja.³¹

Od dva teksta što ih je Laginja pripremio za kalendar »Istran« za 1870, tekst o »Zrinovićih i Frankopanih« nije objavljen.³² No, zato je od kardinalnog značenja u cijelom kalendaru zapravo Laginjin drugi tekst — pjesma »Istranom«, koja je objavljena na prvom mjestu. Koristeći se narodnim desetercom i poznatim motivom o starcu pustinjaku, govoreći u prvom licu, Laginja ne jadikuje; nalazeći se na vrhu Učke, on samo opisuje što je bilo i što jest — na sjeveru je Slovenija, a na istoku Hrvatska; Laginja ne spominje ni Srbiju ni Crnu Goru. Za njega je Slovenija sestra, kao i Bosna i Hercegovina, kojima je »majka, zemlja hrvatica«. Oslobođenje od kletve, zbog koje su braća i sestre razjedinjeni, a Istra najviše stradava, čeka zapravo »deveto koljeno Istre zemlje čestitih sinova«. Laginja završava vrlo optimistički, jer starac pustinjak tvrdi da je upravo on, mladić, pripadnik te devete generacije, na kojoj će se »prokletinja svršiti«; Laginja je pun vjere u budućnost, onu neposrednu — »I vriemenom tom' daleko nije Jere su se znamenja kazala...« Laginja u drugim

²⁷ O M. Puciću usp. Kosta Milutinović, Medo Pucić i narodni preporod u Dubrovniku. *Dubrovnik* 3—4, 1962, str. 13—27.

²⁸ O P. Studencu usp. Jakša Ravlić, Petar Studenac — prvi hrvatski narodni preporoditelj u Istri. *Pazinski memorijal* 1, 1970, str. 83—105.

²⁹ O F. Ravniku usp. Franjo Ravnik, Naša Sloga, XV, 3, Trst, 17. I 1884; Roman Savnik, Franjo Ravnik. *Bori*, Kopar 1954, str. 89—99; Janez Kramar, Prvi labor v Istri. *Koper* 1870, str. 47—54; Petar Strčić, Franjo Ravnik o pripravah za izdavanje tržaškoga časopisa »Naše Sloge«. *Primorski dnevnik*, XXV, 55, Trst, 7. III 1969, str. 3.

³⁰ U Rukopisnoj ostavštini Vjekoslava Spinčića u *Arhivu Hrvatske*, Zagreb (dalje: ROVS) ima više sačuvanih Ravnikovih pisama Spinčiću i drugima; usp. P. Strčić, Inicijative i pripreme, n. dj., str. 524—525, i Prvi tabor Hrvata, n. dj., str. 38.

³¹ Usp. *Spomen-knjiga proslave 60-godišnjice zastupnika naroda prof. Vjekoslava Spinčića u Kastvu* 22. i 23. oktobra 1908. Uredili: Kazimir Jelušić i Vladimir Nazor. *Kastav* 1909; Ivan Beuc, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića. *Arhivski vjesnik* III, Zagreb 1960, str. 233—278. O V. Zamliću usp. Petar Strčić, Vjekoslav Spinčić o zrinško-frankopanskoj uroti. *Historijski zbornik*, XXV—XXVI, Zagreb, 1972—73, str. 328—329. Ivan Lučić je umro mlad, početkom 70-ih godina; suvremenici ga se sjećaju s dirljivom pažnjom i govore o njemu s velikim poštovanjem. Cini se da je imao literarnih ili publicističkih ambicija. O Laginji v. bilj. 20 i 33.

³² SKZ DML, 3, 4. i 13. IX 1869.

stihovima ističe i položaj Istre na čijoj denacionalizaciji rade stranci, koji žele da Istra bude »Talijanka il Nemkinja mlada«.³³

Ostali tekstovi u »Istranu« za 1870. poučnog su karaktera, iako i u njima ima natuknica koje izravno navode na politička razmišljanja. Neke od tih natuknica govore samo donekle u duhu Laginjinih misli; na primjer, slijedeći tekst — »Nešto o zemlji, suncu i mjesecu« Ivana Lučića spominje Slovane u Istri, kao daleko nadmoćnu većinu pučanstva u Istri.³⁴ Spinčić u članku »Naše rane« govori također o Slovanima u Istri, međutim, njihov je jezik hrvatski, a potrebne su im hrvatske škole.³⁵ No, bez obzira na dileme Laginjinih prijatelja, kalendar je učinio svoje — slijedeći se svezak više nije pojavio.

Čini mi se vjerojatnom pomisao da je, uz ostalo, jedan od uzroka nestanka kalendara upravo sadržaj drugog sveščića. Dobrili nisu mogle odgovarati misli izražene onako kako ih je u pravaškom duhu publicirao Laginja, iako je izdavač prepravio pojedine dijelove pjesme »Istranom« (pa se Laginja grdno ljutio).³⁶ Dobrila je bio štrosmajerac, više su mu odgovarali postepeni koraci u radu, put koji je zacrtao u prvom svesku. Mladi su sa svojim tekstovima suviše bučno iskočili na površinu, a osim toga još je i Laginjini tekst odisao pravaštvom. I kako je Dobrila odbio da postane počasni član »Hrvatske čitaonice« u Vrbniku,³⁷ tako je i sada odlučno presjekao dalje izdavanje »Istrana« — o njemu je ovisilo da li će pravaške ideje preko ovakvih i sličnih glasila moći doći do izražaja u javnosti Istre i Kvarnerskih otoka; on to nije dopustio. Dakako, nije samo zbog toga obustavio izdavanje kalendara; Dobrila je uočio da su kalendari ipak dobro primljeni i u Istri i u drugim krajevima Hrvatske, da ima i dovoljno spremnih i sposobnih spisateljskih i izdavačkih snaga, da je, dakle, moguće izdavati i jednu publikaciju većih ambicija. Tako je Dobrila krenuo u izdavanje »Naše Sloge«.³⁸ Ali time se, privremeno, prekida nit u propagiranju pravaške misli preko domaće, istarsko-kvarnerske publicistike.

4.

Mladi su teško podnosili gubitak glasila. Laginja je to nadoknađivao vrlo upornim pismenim i usmenim poticanjem na akciju, upozoravajući na konkretne probleme u Istri i u drugim hrvatskim krajevima. On je osobito uporno i sistematski propagirao pravaštvo u Istri, naročito među školarcima i studentima, naizmjenice pišući svojim vršnjacima, puneći listove raznim političkim aktualnim temama. Jaka grupa takvih učenika nalazila se u Gorici, u sjemeništu; među njima se isticao Vjekoslav Spinčić. Laginja se opravdavao, doduše, da njegovi tekstovi »nisu pisma Apostolova«, ali, očito je, po kasnijem djelovanju, da su upravo Laginjini listovi znatno utjecali na političko sazrijevanje tih školaraca.

³³ Matko Laginja, *Istranom*. Književna ostavština. Priredio: Ive Jelenović. Rijeka 1970, str. 7—10; P. Strčić, *Kalendar*, n. dj., str. 34—38.

³⁴ P. Strčić, *Kalendar*, n. dj., str. 40.

³⁵ Isto, str. 41 i 42.

³⁶ *ROVS*, kut. 63, br. 54, 16. XI 1871.

³⁷ V. pogl. 6 ovog članka.

³⁸ P. Strčić, *Oko pokretanja »Naše Sloge«*, n. dj.

Spomenute Laginjine riječi iz njegova su pisma Vjekoslav Spinčiću; pisano je u Rijeci 5. ožujka 1870. godine,³⁹ a zbog svog sadržaja u prvom dijelu nadasve je važno. U njemu Laginja kratko, ali vrlo slikovito opisuje svoje težnje, te sve tri tadašnje hrvatske stranke.

Laginja započinje svoja politička razmatranja odlučnim stajalištem: »Budmo Hrvati u pravom smislu rieči« i dalje objašnjava zašto tako mora biti. Upozoruje na činjenicu da u Hrvatskoj postoje tri stranke: Rauchova Mađaronska, Strossmayerova Narodno-liberalna i Starčevićeva Stranka prava. Laginja odmah ulazi u bit problema: članovi svih triju stranaka za sebe kažu da su Hrvati. »Komu će vjerovat?« pita se mladi Laginja; i on i Spinčić su Istrani, ali su zapravo Hrvati; u slijedećim recima, mladi Laginja ocjenjuje, s nekoliko riječi, svaku od tri tadašnje hrvatske stranke. Mađaroni istarske Hrvate uopće ne poznaju, jer smatraju da je Hrvatska zapravo hrvatsko-slavonska županija »velikoga Magyarországa«, a Narodno-liberalna stranka drži se Trojedne kraljevine, koju su stvorili Nijemci, pa zato Bosnu i Crnu Goru prepuštaju Srbiji, a Istru, komad Kranjske i Štajerske »novoj Sloveniji«. ⁴⁰ Dakle, ostaje još samo Stranka prava, čije su pristalice svi mladi Hrvati; ta stranka brani istarske Hrvate, ona ne da strancima da ih progutaju, njezini su pristaše oduševljeno prihvatili kalendar »Istran« za 1870, Laginja je osobno čak 50 primjeraka prodao u Rijeci, jer je blizak ideji uskrsnuća Hrvatske onakve »kakva po pravu mora biti«; svi su sretni »da smo se i mi digli«. Laginja, uz to, stalno, imperativno sugerira Spinčiću — a zna da će i drugi u Gorici pismo čitati — da i on želi takvu Hrvatsku, da i on mora biti pristalica Stranke prava — »ako hoćeš biti istarski Hrvat«.

Takvih pisama mora da je bilo više, a u onima sačuvanima redovito se nailazi na Laginjina stajališta koja se, tada, u potpunosti slažu s idejama Stranke prava.⁴¹ Međutim, Vjekoslav Spinčić nije slijepo i na brzinu prihvaćao prijateljeve sugestije.

5.

Laginja je već u ranoj, mladenačkoj dobi postao pravaš; postao je to odgojem i školovanjem u Rijeci. Vjekoslav Spinčić, drugi budući prvak hrvatskog političkog pokreta u Istri i na Kvarnerskim otocima, u to je vrijeme još prepun oduševljenja za narodnjake, za Strossmayera, Jugoslavene, Slaviju. Tada je on na školovanju u Gorici i pod drugim je utjecajima nego Laginja u Rijeci. Čini se da je na njega i na grupu istarskih đaka u Gorici osobito djelovala slovenska sredina u kojoj su se školovali, ali i Fran Ravnik, također Slovenac, koji je kratko vrijeme Spinčićevoj generaciji bio učitelj u Kastvu; Ravnik je bio vrlo dobar poznavalac hrvatskog jezika i vrlo dobar prijatelj Jurja Dobrile.⁴² Tako, npr., 1867. ili 1868. godine, kada je Laginja već pravaš, Spinčić pjeva isključivo o Slavjanima, o majci Slaviji, o slavskoj riječi;⁴³ do-

³⁹ ROVS, kut. 63.

⁴⁰ Laginja sam stavlja »novoj Sloveniji« u navodnike.

⁴¹ Pisma se nalaze u ROVS.

⁴² V. bilj. 29.

⁴³ ROVS, kut. 54, br. 6.

duše, želio bi 1868. god. da se Kastavština udruži s Bansom Hrvatskom, a ne sa Slovincima, ali nada se danu »kad će se Jugoslavjani — Slovenci, Hrvati, Srbi, Bugari udružiti u zajedničku kraljevinu«. ⁴⁴ Polovinom 1870. god. Spinčić je održao svojim sudrugovima u Gorici govor, u kojem je, između ostalog, rekao: »A kako da tu ne napomenem i onoga muža, koj je ceo dosadašnji život žrtvovao na dobro domovine, kako da nespomenem jugoslavjanskau zvezdu J. J. Strossmayera. Da nam Bog poživi mnogo leta na čast i diku domovine!-«. ⁴⁵

Međutim, 1871. godina bila je presudna za dalje formiranje političke svijesti mnogih mladih ljudi, pa tako i Spinčića. Najprije je djelovalo evociranje uspomene, 200. obljetnica zrinsko-frankopanske urote, a zatim pogibija Kvarternika i drugih kod Rakovice. Spinčić je na jednoj proslavi u Gorici održao prigodni govor o uroti. ⁴⁶ Međutim, da svoje misli baci i na papir, čini mi se, potaklo ga je pismo rođaka Vinka Zamlića, koji se veseli toj proslavi, ali istodobno se čudi što se »narodna stranka u Hrvatskoj sasvim uklonila toj narodnoj svečanosti«; izgovor — da je to učinila zbog priprema izbora — slab je, jer bi baš svečanost bila lijepa priprema za izbore. Osim toga, dana je »Starčevićem nova zgoda, da ocrne narodnu stranku pred svetom da k' Beću nagiblje«. ⁴⁷

Spinčić je Zamliću odgovorio vrlo dugim pismom, ⁴⁸ kojim je nastojao ocrtati svoje stajalište prema uroti i njezinim posljedicama, ali kojim kao da je pokušao ponešto objasniti i primaocu pisma i sebi. Spinčić smatra da je obje urotničke obitelji svatko »cenio i čeni jih unutra u svojoj duši u svom srcu«, međutim, činjenica jest da je propuštena prilika da se narod aktivira, da se sjećanjem na urotu potaknu osjećaji Hrvata za slobodom. No, ti momenti nisu istorišteni, ali Narodna je stranka ipak pobijedila u svibnju 1871. na izborima za Hrvatski sabor i Rauch je pao, ⁴⁹ što su i istarski Hrvati javno i oduševljeno pozdravili. ⁵⁰

Hrvatski bogoslovi u Gorici pažljivo su pratili zbivanja u Banskoj Hrvatskoj; bili su ogorčeni stajalištem Narodne stranke prema 200-godišnjici pogibije Zrinskog i Frankopana, poslali su — i Spinčić je u tom sudjelovao — dva protestna brzojava, koja glasilo stranke nije objavilo. Spinčić je bio »veoma uzburkan« kada je vidio da organ narodnjaka — sisački »Zatočnik«, odnosno »Branik«, uroti nije pridao doličnu pažnju, a zatim je postao i »ljut na tu stranku«, on se u jednom času gotovo »u misli od nje odcépio«. Međutim, Spinčić je ipak pravodobno ocijenio — svaka svečanost u tadašnjoj konstelaciji

⁴⁴ Isto, br. 20.

⁴⁵ Isto, kut. 49, br. 1.

⁴⁶ P. Strčić, Vjekoslav Spinčić o uroti, n. dj., str. 330.

⁴⁷ Isto, str. 331.

⁴⁸ Isto, str. 339—341.

⁴⁹ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914, Zagreb 1968, str. 47.

⁵⁰ *Naša Sloga* II, 9, Trst, 1. V 1871. i slijedeći brojevi. — Doduše, Spinčić i Zamlić nisu morali znati da su narodnjaci ipak namjeravali proslaviti godišnjicu pogibije Zrinskoga i Frankopana, ali suprotna je odluka donesena u posljednji čas (Ferdo Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer I, Zagreb 1928, str. 128, 129 i 130); čak je i organ istarskih Hrvata »Naša Sloga« prilagodio svoje pisanje općoj potrebi (II, 8, Trst, 16. II 1871).

političkih snaga bila bi zapravo politički štetna za hrvatski nacionalni pokret; u tom smislu opravdava postupak vođa Narodne stranke.⁵¹

Iz Zamlićeva upitna pisma i Spinčićeva opširna odgovora jasno je da su obojica privrženici narodnjaka, ali u njih se osjeća kolebanje. Stajalište narodnjaka moglo je biti opravdano, ali duh mladića bio je duboko pod dojmom djela urotnika, oni žele da slijede njihov primjer.⁵² Doduše, Spinčić u svom dugom listu Zamliću uopće ne spominje pravaše, on ne odgovara u tom smislu na izravan Zamlićev upit, iako je sigurno znao da pravaši zahtijevaju obilježavanje obljetnice »kervoločne smerti Zrinovića i Frankopana«.⁵³

6.

U tim kolebanjima mnogi mladi istarski Hrvati mora da su bili poticani i akcijama pravaša, kako u samoj Rijeci, nadomak Istre, tako i na otoku Krku. Tako su »kerčki rodoljubi« iz Rijeke poslali pozdravni brzojav »na banket svečanosti Zrinsko-Frankopanske u Maksimiru«, koju su upriličili pravaši.⁵⁴ Štoviše, Josip Gržetić s otoka Krka objavio je 1871. god. i pjesmu pod karakterističnim naslovom: »Za spomenik knezova Petra Zrinskoga i Franje Frankopana (pogubljenih 30. travnja 1671)«.⁵⁵

O pravašima na otoku Krku i na drugim Kvarnerskim otocima — pripadali su administrativno-upravno austrijskoj pokrajini Istri još od 1822. godine — zna se malo, a pogotovu o onima krajem 60-ih i početkom 70-ih godina. Jednog sam spomenuo — to je Josip Gržetić iz Krasa na otoku Krku.⁵⁶ No, bit će da ih je bilo više s obzirom na spomenuti brzojav Krčana iz Rijeke, te na osnivanje »Hrvatske čitaonice« u Vrbniku.

Čitaonički pokret u Istri — gotovo bi ga se tako moglo nazvati — započinje s osnivanjem »Čitalnice« u Kastvu 1866. god.,⁵⁷ čitaonica u Vrbniku osnovana je 1871. god. kao šesta po redu u tadašnjoj pokrajini Istri.⁵⁸ Međutim, formirana je kao prvo isključivo hrvatsko žarište tog oblika na otoku Krku i na Kvarnerskim otocima u 19. st., a meni se čini, i po imenu, uopće u Istri. Naime, ona se zove »Hrvatska čitaonica«. No, njezini osnivači, imenujući je tako nisu to učinili možda samo u znak protesta, prkoseći time talijanaško-talijanskom vladajućem sloju i njemačkim vlastima u pokrajini, koji su Hrvatima i Slovencima, pa tako i Krčanima, složno i dosljedno odbijali priznanje

⁵¹ P. Strčić, Vjekoslav Spinčić i urota, n. dj., str. 339.

⁵² Isto, str. 330.

⁵³ *Hrvatska I*, 14, 2. IV 1871. Usp. i Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije, n. dj., str. 188—189.

⁵⁴ *Hrvatska I*, 19, 7. V 1871.

⁵⁵ *Dragoljub, hrvatski kalendar za 1871*, str. 70 (s bilješkom i na str. 71).

⁵⁶ Isto; O J. Gržetiću usp. Mirjana Strčić, Josip Gržetić Krasanin. *Kalendar Jurina i Franina za 1969*, Rijeka 1968, str. 137—138.

⁵⁷ V. Rubeša, Spomenica, n. dj.

⁵⁸ Petar Strčić, Pismo osnivačkog odbora čitaonice u Vrbniku Dinku Viteziću 1871. godine. *Riječka revija XIII*, 1—2, 1964, i M. Bolonić — P. Strčić, n. dj.

njihova nacionalnog identiteta i prava koja izvire iz toga.⁵⁹ Opredjeljujući se za taj naziv, čitaoničari su pri tome imali određenu misao, koja ih je otvoreno deklarirala kao pravaše. Tome u prilog govori izbor prvih počasnih članova na prvoj godišnjoj skupštini — jednoglasno su izabrani biskupi krčki Ivan Josip Vitezić, porečko-puljski Juraj Dobrila, senjski Vjenceslav Šoić, te Josip Juraj Strossmayer i prepošt u Krku Frane Volarić. Zanimljivost je u tome da su Vitezić, Dobrila i Volarić izabrani za počasne članove jednoglasno, a Strossmayer i Šoić tek većinom glasova. Drugim riječima, bilo je i onih čitaoničara koji su glasali protiv primanja ove dvojice među počasne članove vrbničke čitaonice, ili su se uzdržali od glasanja. No, iako prijedlog počasnih članova nije prošao s oduševljenjem prisutnih, drugi je prijedlog jednoglasno usvojen: preporuka budućem odboru čitaonice da se »po mogućnosti novčanih sila predbroji na politički časopis »Hrvatska« i upiše čitaonicu u društvo Sv. Jeronima u Zagrebu.«⁶⁰

Povezivanjem svih triju podataka u jednu cjelinu — ime čitaonice, otpor nekih čitaoničara izboru Strossmayera za počasnog člana i predbrojka na pravaški list — može se dobiti slika idejnih kretanja u Vrbniku u to doba. A kako su Vrbničani, tada i dugi niz desetljeća kasnije, bili nosioci i rukovođoci hrvatskoga političkog pokreta na Kvarnerskim otocima, a dijelom i u Istri, može se pretpostaviti da pravaške ideje na otocima nije bilo samo u Vrbniku. To svjedoči pojava spomenutog Josipa Gržetića iz Dobrinjštine, zatim grupa Krčana u Rijeci koja podržava pravaško spomenovanje urotnika, i dvije grupe Bodula iz raznih mjesta otoka Krka, koje su javno protestirale protiv odluke prizivnog suda u Trstu kojom je odbijena žalba Rafaela Dujmovića iz Baške na presudu Kotarskog suda u Krku 1873. god. da je on Slaven ili Ilir, a ne Hrvat.⁶¹

Da s »Hrvatskom čitaonicom« u Vrbniku nije bilo sve »u redu«, svjedoči i postupak Dobrile i Šoića. Iako je Dinko Vitezić bio upravo iz Vrbnika i član čitaonice,⁶² a bio je i politički istomišljenik i suradnik Dobrilin,⁶³ Dobrila se nije odazvao pozivu iz Vrbnika. Mada su čitaoničari strpljivo čekali njegov odgovor, konačno su 1873. god. morali zaključiti da se »biskupi Šoić i Dobrila izbrišu iz zapisnika buduć se neodazivala pozivu kojim im se javilo da su imenovani bili počastnima članovi čitaonice.«⁶⁴ Ne znam razloga za postupak Šoićev, ali držim da se Dobrila nije odazvao kako zbog imena čitaonice tako i zbog pravaške orijentacije dobrog dijela čitaoničara u Vrbniku. Jer, čitaonica nije mogla biti osnovana u kratkom roku bez plana i programa. Ona je sigurno zasnivana duže vremena, o njoj se među Vrbničanima sigurno nije naprečac rješavalo, pa se zbog toga može s punom vjerojatnošću reći da su i ovdje pravaški korijeni sezali već u 60-e godine.

⁵⁹ Usp. bilj. 61.

⁶⁰ M. Bolonić — P. Strčić, n. dj., str. 42.

⁶¹ Prizivni sud u Trstu potvrdio je osudu što ju je izrekao kotarski sud u Krku; na to su grupe Krčana (*Naša Sloga* V, 4, Trst, 16. II 1974, str. 14—15) i iz Pule (8, 16. IV, str. 31) živo protestirale u javnosti ističući — i jedni i drugi — da su »Hrvati po krvi i jeziku.« — Usp. i bilj. 54, 55, 56.

⁶² V. bilj. 58.

⁶³ Usp. Petar Strčić, *Dopisivanje Dinko Vitezić — Josip Juraj Strossmayer (1874—1904)*. *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu* XIV, 1969.

⁶⁴ M. Bolonić — P. Strčić, n. dj., str. 54.

Ako je i bilo kolebanja, izazvanog već 200-godišnjicom zrinsko-frankopanske urote, koju su javno komemorirali samo pravaši, Rakovica je definitivno uzbudila duše mnogih mladih u Istri i na Kvarnerskim otocima. Laginja nije tipičan odraz shvaćanja mladih, s obzirom na to što je pravaš već više godina, ali vjerujem da su mišljenja slična njegovima postojala i u drugih. Naime, osobito je zanimljivo da on nakon Rakovice nije ni najmanje pogružen, da se ne nalazi u depresivnom stanju, da nije razočaran i pesimist. U njegovim pismima prijateljima i u njegovu dnevniku nema, doduše, izravnih optužbi, niti traženja krivaca neposredno, npr., u Beču ili Budimpešti. Ali, zato sve svoje ogorčenje, svoj bijes upravlja na domaće ljude, na narodnjake, na »Obzor«, koji donosi komentare o ustanku i ustanicima. Laginja piše 14. listopada 1871. god. u svom dnevniku: »Bilo što mu drago ja liberalcem pravo ne dajem, već mislim, da je tim ljudem bila čista namjera: izvesti svoju politiku, nego počeli su u nevrieme i ničim, pa su žrtve ostali. (...) U istinu ciela ta stranka prava morati će goriti za osvetom i ja mislim, da drugi ustanak nije daleko; samo će biti hud, ako nebude u zgodnije vrieme i sa boljim načinom. (...) Slavoserbi ili narodno-liberalci plešu od radosti, da je stari⁶⁵ zatvoren jer tobože stranka prava neće imati voditelja. Ja velju uvijek, da načela slobode hrvatske hoće prodrati i bez Bacha i Starčevića. Smrt onih koji su pali može samo razjariti srca i može vremenom doći do strahovitoga građanskoga rata, čega bog nedaj, jer bih ja volio, da mi do svoga dodjemo mirnim putem. (...)«⁶⁶ Spinčiću je pisao 13. listopada: »Ovih danâ htjedoše 'Hrvati prava' podignut zastavu neodvisnosti narodnje; ali prava načela nisu jošte prodrila duboko u puk; bilo je prerano i oni podlegoše.«⁶⁷ Laginja je tada već na studijama u Zagrebu i redovito obavještava Spinčića o događajima u vezi s propalom Kvaternikovom bunom. Ističe idealizam ustanika, njihovu želju da borbom ostvare narodna prava, ali svjestan je da je cijela akcija bila unaprijed osuđena na propast, da je bila preuranjena. Naročito se oduševljava ličnošću Vjekoslava Bacha. I, konačno: »Mnogo mi je drago prijatelju, da si progledao.« Ove su riječi iz Laginjina pisma od 3. studenoga.⁶⁸ Očito je da je Spinčić konačno usvojio pravaška shvaćanja hrvatske politike. Od tada i on vrlo aktivno sudjeluje u snažnoj pravaškoj propagandi u Istri; isto onako kako je Jelačić tumačio Laginji ciljeve Stranke prava, kako je Laginja uvjeravao Spinčića u opravdanost politike samo pravaša, tako sada Spinčić uvjerava druge, u prvom redu svog rođaka i prijatelja Vinca Zamlića. Spinčić iz Trsta piše Zamliću 1. veljače 1872. godine:

»Slavni junaci, složni Hrvati kad jim se je boriti za tuđince, nesložni kad jim se je boriti za svoju kožu. Proti narodnjakom uvjek dobro mislećim uzdižu se uvjek protivnici u istom narodu, protivnici ili plemići (kao za Matije Gubca) ili vlada ili pak ljudi koji se scêne narodnimi, nù koji ili neznaju bit narodni ili žele štogodj avancirati. Preblago jih klasificiram osobito (ove zadnje —

⁶⁵ Misli na Antu Starčevića.

⁶⁶ SKZ DML.

⁶⁷ ROVS, kut. 63, br. 50.

⁶⁸ Isto, br. 52.

precrtano, op. P. S.) ako ovo zadnje na naše Obzoraše apliciramo, na tobožnju narodnu stranku s Mrazovićem na čelu. U zvезде kuju Jelačića, koj se je za nemčuriju borio (potcrtao Spinčić, op. P. S.), a preziru kao najgnusnije blato Kvaternika, koj se je za Hrvatsvo pravo borio. Što si može o njih mislet? Kakvi su oni narodnjaci? Koji su oni muževi? Kakvi su oni Hrvati?« Pred kraj 1872. godine Spinčić piše Zamliču iz Praga da je »ima tomu nekoliko vrémena, do toga osvedočenja došao, da se s Slavijom, s Jugoslavijom ništa učiniti ne može s vikanjem, s pisanjem, s sastanci koje kakvimi učenijih ljudi; da je hoćemo li da nam bude bolje, hoćemo li da budemo sěgurniji za svoj obstanak, potrebno, da budemo najprije Hrvati, Slovenci, Srbi, Bugari itd. ne samo ljudi učeniji, nego da to upozna narod da zna što je; do toga sam došao, pak bi po tom mněnju svakoga Hrvata bila glavna dužnost a) izobražavati svoj narod u onom kraju gdje najlaglje može, b) raditi na znanstvenom polju toliko da dobije hrvatski narod pristojno mu mesto medju narodi (. . .)«⁶⁹ Iz tog odlomka i općenito, između ostalog, najviše se u Spinčića vide elementi koji karakteriziraju pravaštvo Istre i Kvarnerskih otoka; točnije rečeno — javlja se specifična misao: odbija se ideja o Jugoslaviji u to doba, međutim, ne prihvaća se ni Starčevićovo gledište da su svi Jugoslaveni Hrvati, jer se priznaje postojanje južnoslavenskih nacija.

7.

Kao što je vidljivo, kraj 60-ih i početak 70-ih godina razdoblje je kada pravaštvo intenzivno prodire i na Kvarnerske otoke i u Istru. Doduše, njegovi predstavnici ne zadobivaju i rukovodeće javne pozicije — tā hrvatski je pokret u Istri u to doba na počecima svog organiziranog političkog razvoja. Ali korišćeni su udareni, čitave generacije mladih školovanih ljudi — i prve u kojima u većem broju nisu svećenici⁷⁰ — što ih daje ovaj kraj Hrvatske uglavnom su pravaški nastrojene. Tako, npr., vjerujem da su među njima već tada i Evgenij Kumičić, Matko Mandić, Ivan Rabar, koji su maturirali 1870, Franjo Mandić i Severin Brozović koji su maturirali 1871. kad i Laginja, te Antun Dukić, Andrija Stanger i drugi koji su izlazili iz riječke gimnazije slijedećih godina.⁷¹ Njih, kao pravaše, morali su prihvatiti i nosioci tadašnjega hrvatskog pokreta u Istri, osobito oni okupljeni oko lista »Naša Sloga«. Naime, mladi su zaista svašta poduzimali da održe na životu kalendar »Istran«; kako su bili bez novaca i nepoznati, samo uz iskrenu podršku Ravnika, njihova su htijenja ostala nerealizirana.⁷² Ipak su se tada morali prilagoditi prilikama i mogućnostima te pokušati svoje ideje nametnuti nosiocima jugoslavenske ideje u Istri i na otocima. To i nije moralo biti teško, jer očito nisu bili osamljeni — među starijim

⁶⁹ Isto, br. 13.

⁷⁰ Ante Rubeša, Prve generacije istarskih učitelja. *Riječka revija* III, 3—4, 1952, str. 107 i dalje.

⁷¹ Vinko Antić, Škola požrtvovnih profesora i valjanih učenika. [Spomenica] Gimnazija »Mirko Lenac« Rijeka 1896—1966, str. 59.

⁷² O tim naporima ima dosta podataka u Rukopisnim ostavštinama Vjekoslava Spinčića i Matka Laginje u *Sveučilišnoj knjižnici i Arhivu Hrvatske u Zagrebu*.

generacijama bilo je onih koji su bili pravaški nastrojeni: književnik Josip Gržetić 1871. god. bio je u petom deceniju svog života.⁷³ No, u prvom razdoblju svog izlaženja, do 1874. god. »Naša Sloga« ne odstupa od stajališta Narodne stranke u Banskoj Hrvatskoj, ona se slaže s njezinom politikom sve do revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe i imenovanja Mažuranića za bana.⁷⁴ Još uvijek pravaši ne utječu na liniju vođenja politike hrvatskih političara Istre.⁷⁵

Javna prekretnica u svemu tome bila je — u širim okvirima — revizija Hrvatsko-ugarske nagodbe i — u užim okvirima — prvi »neposredni« parlamentarni izbori 1873. god. i izbor upravo dra Dinka Vitezića za zastupnika seoskih općina istočne Istre i Kvarnerskih otoka u Carevinsko vijeće u Beču.⁷⁶ Izbori su, ujedno, i jedan od završnih koraka u počecima organiziranja političkog pokreta⁷⁷ — oni su, uz ostalo, aktivirali vrlo mnogo ljudi u gotovo svim krajevima pokrajine, izborne su borbe bile neočekivano oštre, pa su natjerali dotadašnje nosioce pokreta da aktivnije porade kako bi njihovi kandidati prošli, a to je nužno izazvalo izravnije konfrontiranje s talijanaško-talijanskim vladajućim krugovima u pokrajini; trebalo je reagirati na vulgarne i surove osobne uvrede, na dobacivanja tih neprijatelja da u Istri hrvatski narod ne postoji, ni njegov jezik ni kultura, da na otocima i u Istri žive necivilizirani došljaci, barbari, u plemenima, rodovima, da je »Naša Sloga« zapravo panslavističko i protuaustrijsko glasilo, itd.⁷⁸ Pažljiv i bogobožan rad nije više odgovarao prilikama, Juraj Dobrila je to osobno doživio — neslavno je propao na izborima upravo u svojoj biskupiji, u zapadnoj Istri. Ipak, snažan je impuls pravaškim kretanjima dao i nehotice upravo narodnjak Vitezić; već je svojim prvim istupom na početku rada parlamenta u Beču zatražio da se prisega čita i na hrvatskom jeziku.⁷⁹ Iako je bio uvjereni pristalica jugoslavenske ideje Strossmayera i Račkoga, iako je u parlamentu uglavnom istupao kao Slaven, odnosno Jugoslaven, nije mogao izbjeći dojam da je zapravo zastupnik Hrvata i Slovenaca iz Istre. Svojim držanjem Vitezić je poticao i druge da se javno i otvoreno deklariraju kao Hrvati. Doduše, »Naša Sloga«, na primjer, objavljuje početkom 1874. god. Vitezićev govor u parlamentu, u kojem se on deklarira kao »Jugoslavjanin«.⁸⁰ No, redakcija je kao prethodni članak u istom broju morala objaviti proglas pod naslovom »Hrvatskom narodu po Istri i Otocih«, koji je potpisan od velike grupe mladih intelektualaca — trideset i šest studenata ili tek završenih srednjoškolaca i fakultetlija. List je, dakle, ipak, iako načas, morao otvoriti stranice uglavnom pravašima, tj. opširnom protestu mladih u povodu vijesti o osnivanju talijanske gimnazije u Pazinu u doba kada u cijeloj Istri i na Kvarnerskim otocima nije bilo niti jedne srednje škole s hrvatskim nastavnim jezikom, a osnovnih malo. Iako je proglas očito ispravljen

⁷³ V. bilj. 56.

⁷⁴ M. Gross, Značaj prvih deset godišta »Naše Sloge«, n. dj., str. 40—41 i 43.

⁷⁵ Doduše, Vinko Zamlić već je 1871. god. postao blagajnik i knjižničar »Čitalnice« u Kastvu.

⁷⁶ Usp. P. Strčić, Pismo Antuna Karabaića, n. dj.

⁷⁷ Usp. P. Strčić, Počeci organiziranog političkog pokreta, n. dj., str. 99.

⁷⁸ M. Gross, Značaj prvih deset godišta »Naše Sloge«, n. dj., str. 46—47.

⁷⁹ *Naša Sloga* IV, 22, Trst, 16. XI 1973, str. 89.

⁸⁰ V, 1, 1. I 1874, str. 2.

u redakciji »Nашe Sloge«, tako da je »snižena temperatura« njegovu sadržaju, ipak se u njemu govori rječnikom koji je nov za čitatelje: »Dugo se je moglo trpiti bezobzirno ponašanje protivnika naše krvi i jezika. Od sada ga više trpit nećemo, jer nemožemo!« Na Hrvate, kojih ima 180.000 u Istri, od sada treba računati — »...neće svaki račun bez njih proći«, oni se suprotstavljaju pokušaju osnivanja nehrvatske gimnazije u Pazinu, jer to ide na »očiti zator naše hrvatske narodnosti i našeg moralnog razvitka«. Među potpisnicima se nalaze Spinčić, Laginja, Kumičić, Frane i Matko Mandić, Andrija Stanger, Dukić i niz drugih mladih pravaša.⁸¹

Značenje mladeži nije se više dugo moglo mimoilaziti. Još je Dobrila 1873. god. i mogao osobno odbiti Laginjину molbu za pomoć,⁸² ali nije mogao imati ništa protiv toga da ovaj povuče za sobom čitavu grupu u konkretnu akciju, mlade i stare, da se osnuje prva organizacija od nekoliko onih što ih je zamišljao upravo krug oko »Nашe Sloge«⁸³ — »Bratovščina hrvatskih ljudi u Istri«, da se time afirmira pravaška misao. Laginja je već početkom 1873. god. u »Kastvu pustio osnovu bratovščine za podupiranje hrvatskih učećih se mladića istarskih...«, kako Spinčić piše Zamliću.⁸⁴ Doduše, proces osnivanja teško se odvijao, bilo je i otpora, ali i vrlo velikih odjeka.⁸⁵ Laginja želi da učine sve sami, da se ne piše »ni biskupom«. ⁸⁶ Do ostvarenja dolazi tek u 1874, uz popratnu Laginjину misao: »Samo nam treba bit Hrvatom, da onu slavosrbsku učenost uništimo, koja u Istri nalazi Slovene, Slovenohrvate, Morlake, Serbe, itd., pak bude bolje za nas.«⁸⁷

»Proglas hrvatskom narodu i svakom prijatelju pučkoga napredka« u povodu osnivanja »Bratovščine hrvatskih ljudi u Istri«, koji je sastavio Laginja zajedno sa »Zakonom«, štampan je u Rijeci bez znanja predsjednika »Osnovateljnog odbora«, staroga kastavskog dekana Vjekoslava Vlaha,⁸⁸ tek nakon toga poslao je tekstove i »Našoj Slogi«, kojoj nije preostalo drugo do da ih objavi, ali, ipak, još uvijek pod naslovom »Bratovščina za pomaganje ubogih istarskih djakah«. U proglasu Laginja ističe i poznatu pravašku parolu »Bog i Hrvati«, a uz trojicu starih — spomenutog Vlaha, te Ernesta Jelušića, bivšeg upravitelja škole, i Frana Marottija, bivšega općinskoga glavara, koji su očito podržali nakane mladih, među potpisnicima proglasa nalaze se i Laginja, Spinčić, Dukić, Zamlić i Fran Mandić — svi pravaši. U prijedlogu »Zakona« (naslov je na

⁸¹ Str. 1—2.

⁸² SKZ, R 6259 b, 30. IX 1873.

⁸³ Što nam treba. *Naša Sloga* IV, 10, Trst, 16. V 1873, str. 37—38. U dopisu »Iz Istre« pledira se za stvaranje pojedinih organizacija: »Ta tri društva jesu: 1. Za međusobnu vjeresiju iliti kredit seljačkoga pučanstva; 2. Za međusobno pomaganje ubogih djakah iliti školana na srednjih i visokih školah; 3. Za branjenje naših narodnih i državljanskih pravica.«

⁸⁴ ROVS, kut. 63, br. 3, 27. III 1873.

⁸⁵ Tako, na primjer, javlja se Spinčiću iz Kanfanara »Istarski Hrvat«: »Uzdavoh se, dočuv da se jednom već kani osbiljno stati na put potalijančivanju nas jadnih Hrvata u Istri. Sa svom dušom pristajem uza to, pak neću u tom nikakve žertve žaliti.«

⁸⁶ ROVS, kut. 63, br. 12, 30. VII 1873.

⁸⁷ Isto, br. 46, IV 1874.

⁸⁸ Isto.

skupštini izmijenjen u »Pravila«) — osim u naslovu, kad se spominje udruženje i pri spomenu izdavačke djelatnosti te u napomeni da će se govoriti i pisati hrvatski, a po potrebi i drugim jezikom — Laginja ne spominje riječ Hrvat i njezine izvedenice; no, u zadnjem paragrafu je stajalo da će u slučaju prestanka rada društva »državna vlast od društvenoga imetka ustrojiti stipendije za učenike hrvatske narodnosti u Istri i na Kvarnerskih otocima.«⁸⁹

Na takvim osnovama, u tom organizacijskom pothvatu, Laginja i mladi pridobili su starije u Kastvu, tako, npr., spomenutog Jelusića; Jelusić je bio jedan od važnih organizatora i govornika na prvom »taboru« Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka, koji je održan 1871. god. kod Kastva, u punom skladu s jugoslavenskim i slavenskim idejnim kretanjima tog doba.⁹⁰ I upravo taj Jelusić god. 1874. ne reagira na zahtjeve, vjerojatno kruga oko »Naše Sloge«: »Iz Trsta mi njurgaju nešto radi hrvatske zašto ne slavenske«⁹¹ prosvjetne organizacije. No, mladima, čini se, i nije bilo teško, to više što je i »Naša Sloga« upravo objavila da je čak i »Matica Ilirska« promijenila svoje ime u »Matica Hrvatska«.⁹² Doduše, na skupštini je već u uvodnoj riječi Jelusić, tajnik »Osnovateljnog odbora«, morao odbijati »prigovor, da je osnov. odbor izključio iz društva Slovence«.⁹³ Sam je Laginja morao braniti hrvatsko ime Bratovščine tokom osnivačke skupštine 19. kolovoza 1874, ističući da ljudi sami sebe u Istri još uvijek ne zovu Hrvatima, iako su im i jezik, običaji i nošnja hrvatska.⁹⁴ No, nije se uspjela izbjeći diskusija i opredjeljivanje. »Jedni bili su zato da se ima umetnuti (u spomenuti zadnji paragraf, op. P. S.) 'za učenike slavenske narodnosti', drugi za 'hrvatske i slovenske', treći za redakciju. Pošto je ova prva na glasovanje bila dana, te velikom većinom primljena, bili su neki, koji su i poslije zaključka za protivno govorili.«⁹⁵

Osnivanje Bratovščine hrvatskih ljudi za Istru u Kastvu 1874. bilo je pun uspjeh pravaša. Do dana održavanja osnivačke skupštine u udruženje se upisalo već 290 članova iz raznih krajeva Hrvatske, a prikupljena je i znatna svota novca. No, kompromis se nije dao izbjeći, pravaši su taktično znali i popustiti; za predsjednika je ipak izabran štrosmajerac Vitezić, a od mladih pravaša u prvi je odbor ušao samo Zamlić. No, sama je osnivačka i prva godišnja skupština ipak završila svoj rad u znaku pravaša — mladež je bučno slavila svoj prvi uspjeh u Istri i na Kvarnerskim otocima pjevajući pravašku pjesmu: »Živila Hrvatska i njezina prava . . .«⁹⁶

⁸⁹ V, 9, 1. V 1874, str. 33.

⁹⁰ P. Strčić, Prvi tabor Hrvata, n. dj., str. 44—53, i Prvi hrvatski tabor, n. dj., str. 234—238 i 244—245.

⁹¹ ROVS, kut. 63, br. 66, 18. VI 1874.

⁹² Naša Sloga V, 18, 16. IX 1874, str. 70—71.

⁹³ Naša Sloga V, 19, 1. X 1874, str. 74.

⁹⁴ Isto, str. 73—74.

⁹⁵ Isto, str. 74.

⁹⁶ Isto; usp. i M. Gross, Značaj prvih deset godišta »Naše Sloge«, n. dj., str. 50.

8.

Pravaška je ideja ušla u Istru i na Kvarnerske otoke još 60-ih godina i u njima se zadržala; ukorijenila se početkom 70-ih godina i od tada pravaši u Istri postaju snaga s kojom se moralo računati. To je pokazalo i osnivanje prve šire organizacije. No, fizički prodor pravaša na rukovodeća mjesta išao je sporije i ne bez sukoba sa štosmajercima. Taj prodor započinje od druge polovine 70-ih godina. God. 1877. i »Naša Sloga« javno je morala kapitulirati pred pravašima, objavivši da će i dalje izlaziti zahvaljujući pomoći mladih prijatelja, koji su, međutim, postavili uvjet: ako bude »pravim putem hodila a to će, ufamo se, uvijek biti«. ⁹⁷

Pojava pravaštva u Istri i na Kvarnerskim otocima nije presudno vezana uz pojavu mlade generacije; čitaoničari u Vrbniku nisu bili mladi, a spominjani je J. Gržetić 1871. imao četrdeset i četiri godine. Pravašima su se — kako je vidljivo iz primjera »Bratovščine« — uskoro priključili i stariji Kastavci. No, ni jugoslavenska ideja nije vezana samo uz starije političke predstavnike. ⁹⁸ Ipak, u njihovoj konfrontaciji možda se može naći jedno od mogućih objašnjenja za pitanje zašto je narodni preporod u Istri 70-ih godina relativno sporo napredovao i od početnih uspjeha zapao u krizu. Doduše, taj odnos između štosmajerskog jugoslavenstva i starčevićevskog hrvatstva nije doveo do tako negativnih rezultata u borbi protiv stranog pritiska u Istri i na Kvarnerskim otocima do kakvih je došlo u užoj Hrvatskoj. Izvršivši svoju povijesnu ulogu velikim dijelom već do polovine 70-ih godina, cijela se jedna generacija štosmajeraca počela povlačiti, prepuštajući kormilo pravaškoj inteligenciji. No, Dinko Vitezić ostaje aktivan do kraja svog života (1904) — on održava potrebnu ravnotežu između obje struje; i konkretne političke prilike, osobito uspješna suradnja sa Slovencima i sve bolje organiziranje talijanaško-talijanskog protivnika, utječu na obje strane da približe svoja stajališta, naročito u području nacionalnih opredjeljenja.

Zusammenfassung

DIE RECHTSPARTEI IN ISTRIEN UND AUF DEN KVARNER-INSELN ENDE DER SECHZIGER UND ZU BEGINN DER SIEBZIGER JAHRE DES 19. JHS

In der jugoslawischen Historiographie ist es zur Gewohnheit geworden zu behaupten, die Rechtspartei wäre in Istrien und auf den Kvarner-Inseln mit dem Erscheinen der jüngeren, gebildeten zweiten Generation kroatischer Politiker in diese Gebiete eingedrungen; diesen Meinungen zufolge ist diese Grenze zeitgemäss der Anfang der achtziger Jahre des 19. Jhs, als die jüngeren Generationen die führenden Positionen der organisierten politischen Bewegung in Kroatien, in diesen am meisten westlich gelegenen kroatischen Gegenden besetzten. Der Anfang einer organisierten Verbreitung der kroatisch nationalen Ideologie kann jedoch — soviel dem

⁹⁷ Poziv na pretplatu. *Naša Sloga* VIII, 24, 16. XII 1877.

⁹⁸ Npr. Josip Derenčin, student u Beču, koji je bio u stalnoj korespondenciji sa Spinčićem i ostalima.

Verfasser der vorliegenden Studie bisher bekannt ist — schon gegen Ende der sechziger und intensiver zu Beginn der siebziger Jahre wahrgenommen werden; dies sind auch die ersten augenscheinlicheren Erscheinungen der Rechtspartei auch ausserhalb des engeren (Banal-) Kroatien, u.zw. in Gebieten, in denen sich das politische, wirtschaftliche, kulturelle und bildungsfördernde Leben auf höchst spezifische Weise entwickelte — in Istrien und auf den Kvarner-Inseln war eine dünne Schicht der Bourgeoisie am Ruder, Italophile und Italiener, — die von den österreichischen Staatsbehörden unterstützt werden.

Diese Studie ist der erste Beitrag, der ausführlicher und umfassender als bisher die Anfänge und das Aufkommen der Rechtspartei in Istrien und auf den Kvarner-Inseln erhellt. Der Verfasser vermittelt einen Rückblick auf die allgemeine Situation dieser kroatischen Territorien (in denen die überwiegende Mehrheit der Bevölkerung der Nationalität nach Kroaten, hauptsächlich kroatische Bauern waren, und die Minderheit Italiener, meist konzentriert in den kleinen Städten des westlichen Teils von Istrien; ausserdem gab es auch ziemlich viele der sog. Talijanaši d.h. italophil gesinnter Einheimischer. Er macht aufmerksam auf die Erziehungsweise Matko Laginjas, des bedeutendsten Verfechters dieser Ideologie und Anführers der Kroaten in Istrien überhaupt seit den 80-er Jahren, im Geiste der Rechtspartei, er verweist auf die ersten, in einem Periodikum publizierten öffentlichen Äusserungen des Standpunktes der Rechtspartei — im ersten Druckerzeugnis, das für die Kroaten in Istrien und auf den Kvarner-Inseln in kroatischer Sprache gedruckt wurde (dem Kalender »Istran« — Der Istrer — für das Jahr 1869); er zeigt, wie sich die Ideologie der Rechtspartei unter den Schülern des Priesterseminars und den Theologiestudenten aus Istrien im slowenischen Gorica (Görz) verbreitete, die konkreten Beispiele der Rechtspartei auf den Kvarner-Inseln (auf der Insel Krk), die immer stärker hervortretende rechtsparteiliche Orientierung des jungen Vjekoslav Spinčić, des zweiten bedeutenden Führers der Kroaten in diesen westlichen Gegenden, den starken Widerhall, den die Kundgebungen zum 200. Jahrestag des Scheiterns der Zrinski-Frankopan-Verschwörung gegen die Habsburger hatten, den tiefen Eindruck, den der während des Aufstandes vom Jahre 1871 erfolgte gewaltsame Tod des Anführers der Rechtspartei Eugen Kvaternik hervorgerufen hatte, sowie den entscheidenden Einfluss der Mitglieder der Rechtspartei auf die Gründung der ersten (bildungsfördernden) Organisation der Kroaten in Istrien und auf den Kvarner-Inseln. Gleichzeitig weist der Autor auch auf die andere kroatische Nationalideologie — auf das Jugoslawentum, das in jener Form, wie es von J. J. Strossmayer verbreitet wurde, in Istrien und auf den Kvarner-Inseln schon tiefere Wurzeln gefasst hatte. Der Verfasser macht auch auf einige Besonderheiten der Rechtspartei in Istrien und auf den Inseln zu Ende der 60-er und am Anfang der 70-er Jahre des 19. Jhs aufmerksam. So verweist er beispielsweise darauf, dass Spinčić zu jener Zeit die Idee eines Jugoslawentums ablehnte, doch griff er auch Starčevićs Standpunkt nicht auf, wonach alle Jugoslawen Kroaten wären, denn er liess die Existenz der südslawischen Nationen gelten. Ausserdem wurde in Istrien und auf den Kvarner-Inseln auch weiterhin das Gleichgewicht zwischen den beiden Strömungen aufrechterhalten, wenn sich auch eine ganze Generation von jugoslawisch orientierten Strossmayer-Anhängern zurückzuziehen begann und den gebildeten Anhängern der Rechtspartei die Zügel überliess; auch die konkreten politischen Verhältnisse, insbesondere die erfolgreiche Zusammenarbeit mit den Slowenen, und das immer besser durchgeführte Organisieren der »Talijanaši« und der italienischen Gegner beeinflussten beide Seiten in dem Sinne, dass sie ihre Stellungnahmen annäherten, besonders auf dem Gebiet der Entscheidungen bezüglich der nationalen Zugehörigkeit.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

